

ks. Dariusz Lipiec, Siedlce

RODZINA JAKO PODMIOT APOSTOLSTWA

Sobór Watykański II nazywa rodzinę chrześcijańską "Kościołem domowym" (KK 11) oraz "domowym sanktuarium Kościoła" (DA 11), uznając w ten sposób, że jest ona podstawową komórką organizmu Kościoła. Będąc częścią Kościoła jako Mistycznego Ciała Chrystusa uczestniczy ona we wszystkich Jego funkcjach, odzwierciedlając i skupiając w sobie elementy życia i działalności całej wspólnoty kościelnej. Teologiczna refleksja nad Kościołem jest równocześnie refleksją nad rodziną chrześcijańską i odwrotnie - refleksja nad rodziną staje się elementem eklezjologii, czyli refleksji nad Kościołem i Królestwem Bożym.

Wzajemne przenikanie się rzeczywistości Kościoła i rodziny jest również widoczne w apostołskiej funkcji rodziny chrześcijańskiej. Uczestniczy ona w apostołstwie całego Kościoła, niejako "z natury" będąc do niego powołaną. Funkcję tę realizuje rodzina zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i zewnętrznym¹. Podmiotem apostołstwa jest rodzina rozumiana jako wspólnota osób oraz wszyscy jej członkowie.

1. Zadania apostołskie rodziny jako wspólnoty osób

Źródłem i początkiem Kościoła domowego jest Kościół powszechny². Dzięki Kościołowi rodzina zyskuje nową tożsamość i apostołskie posłannictwo. Podstawą apostołskiej działalności rodziny chrześcijańskiej jest sakrament chrztu świętego jej członków, którego konsekwencją jest dążenie do uświęcania siebie i innych (FC 58).³ Ochrzczeni członkowie rodziny, przyjąwszy następnie sakrament bierzmowania, mają za zadanie przekazywanie wiary oraz szerzenie w rodzinie, otoczeniu i w społeczeństwie takich wartości, które mogłyby przemieniać je zgodnie z planem Bożym⁴. Drugim źródłem apostołstwa rodziny chrześcijańskiej jest sakrament małżeństwa (FC 56). Rozwija on i specyfikuje łaskę sakramentu chrztu, wzywając małżonków do uświęcania siebie oraz do pomocy w uświęcaniu się współmałżonka. Przez małżonków łaska sakramentalna uświęca też innych członków rodziny, czyniąc ich podmiotami apostołskiej działalności Kościoła⁵.

Apostołskie posłannictwo rodziny wyraża się i realizuje poprzez świadome uczestnictwo w potrójnym urzędzie Chrystusa i Kościoła. Udział w funkcji prorockiej określane jest mianem zaangażowania w rodzinie rozumianej jako wspólnota wierząca i ewangelizująca. Uczestnictwo w urzędzie kapłańskim Jan Paweł II precyzuje jako zaangażowanie w rodzinie będącej wspólnotą dialogu z Bogiem, a udział w funkcji królewskiej stanowi zaangażowanie w rodzinie jako wspólnocie służącej człowiekowi (por. FC 50)⁶.

Rodzina staje się wspólnotą wierzącą i ewangelizującą, gdy przyjmuje i głosi Słowo Boże. W jej świetle mogą oni sukcesywnie odkrywać tajemnicę własnego powołania. W świetle wiary mogą również odkryć godność małżeństwa i rodziny, które Chrystus uczynił znakiem i miejscem przymierza pomiędzy Bogiem i ludźmi (FC 51)⁷. Kościół

wymaga od członków rodziny chrześcijańskiej posłuszeństwa wierze.

Żyjąc wiarą rodzina staje się wspólnotą ewangelizującą. Pierwszym przedmiotem jej ewangelizacji jest ona sama. Ponieważ cała jest podmiotem aktywności apostołskiej, to także wszyscy jej członkowie, jako wspólnota i każdy z nich z osobna, są adresatami Dobrej Nowiny. Pogląd ten wykracza poza obiegowy stereotyp, iż rodzice są podmiotem, a dzieci tylko przedmiotem apostołstwa (FC 52). Wynika on z faktu, że rodzina nie tylko składa się z chrześcijan, ale jest Kościołem domowym, czyli wspólnotą, która jest apostołska. Wszyscy jej członkowie są przez to nawzajem za siebie odpowiedzialni.

Zjednoczenie osób w rodzinie rodzi człowieczeństwo. Rodzenie to rozumiane jest jako wydawanie na świat człowieka⁸ oraz jako wychowywanie, czyli obdarowywanie dojrzałym człowieczeństwem. Model komunii osób w rodzinie ma swój archetyp w Trójcy Świętej, gdzie Osoby żyją dzięki wzajemnemu obdarowywaniu się miłością. Wzór doskonałej rodziny widzi on natomiast w Rodzinie z Nazaretu⁹. Zjednoczenie osób w rodzinie konstytuujące jej wspólnotowo-komunijny charakter jest źródłem odniesień i tworzenia relacji rodziny do społeczności ludzkiej i socjalizacji członków rodziny¹⁰. Jest to podstawa apostołstwa, które rodzina chrześcijańska prowadzi na zewnątrz.

Rodzina chrześcijańska jest również podmiotem katechezy¹¹. Powinna ona katechizować przede wszystkim samą siebie, ponieważ katecheza rodzinna wyprzedza wszystkie inne formy katechezy. Katecheza rodzinna powinna im także towarzyszyć i poszerzać je (CT 68; FC 52). Katecheza rodzinna jest zadaniem szczególnie pilnym w obecnych czasach, gdy wiele osób posiada braki w wiedzy religijnej wyniesione z domu rodzinnego (CT 44), środki społecznego przekazu sprzyjają sekularyzacji, a w niektórych krajach ustawodawstwo państwowe wprost przeciwstawia się religii (CT 68; FC 52)¹².

Kolejnym polem apostołskiej działalności rodziny chrześcijańskiej w realizacji funkcji prorockiej jest wspólnota Kościoła. Na apostołskie posługiwanie rodziny składa się świadectwo codziennego życia wynikające z miłości i prostoty. Przejawy tak rozumianego apostołstwa są wielorakie. Podstawowym jest dawanie przykładu chrześcijańskiego życia innym rodzinom dla umocnienia ich wiary. Kolejnym jest odkrywanie powołania rodzinnego i przygotowywanie do niego dzieci. W rodzicach mają one wzór autentycznie chrześcijańskiej miłości małżeńskiej i rodzinnej¹³. We wspólnocie rodzinnej inicjowane jest ich życie religijne¹⁴. Wreszcie w rodzinie rodzą się i są pielęgnowane powołania do życia kapłańskiego i konsekrowanego (FC 54)¹⁵.

Ewangelizacyjna działalność rodziny powinna pozostawać w komunii i harmonii z innymi podmiotami apostołującymi poprzez ewangelizację i katechezę. Terytorem tej komunii jest diecezja i parafia¹⁶. Szczególnie parafia jest bliska rodzinie, ponieważ obie te wspólnoty posiadają podobne funkcje podstawowe: rodzenia dla wiary, apostołstwa wiary, organizowania życia religijnego, kontroli, zabezpieczenia materialnego i tym podobne (FC 53-54)¹⁷.

Dalszym polem ewangelizacyjnej działalności rodziny jest życie społeczne. Zasadniczym sposobem apostołstwa rodziny w społeczeństwie jest doświadczenie komunii i uczestnictwa, które rodzina ze sobą wnosi. Staje się ona przez to szkołą życia społecznego¹⁸. Relacje pomiędzy jej członkami stają się bodźcem i przykładem dla różnorodnych kontaktów społecznych. Poszanowanie godności osób w rodzinie na płaszczyźnie społecznej wyraża się w postawie szacunku i tolerancji oby-

watelskiej. Przybierają one postać serdecznego otwarcia się na innych, spotkania i dialogu, gotowości służenia oraz solidarności (FC 43).

Wśród zadań ewangelizacyjnych na polu społecznym na czoło wysuwa Papież popieranie godności rodziny. Chodzi o umacnianie jej prestiżu w życiu społecznym oraz o promocję chrześcijańskiego modelu małżeństwa i rodziny. Współczesnym wyzwaniem stało się popieranie nierozzerwalności małżeństwa i szacunku dla nowego życia¹⁹. W swojej działalności rodzina może nawet podjąć interwencję polityczną. Jej celem jest zabieganie o to, by prawa państwowe popierały i broniły małżeństwo i rodzinę. Jan Paweł II zachęca rodzinę, aby brała odpowiedzialność za politykę prorodzinną, w przeciwnym bowiem razie same mogą stać się ofiarami zła, wobec którego były obojętne (FC 44).

Posłannictwo apostołskie rodzina chrześcijańska wypełnia również uczestnicząc w kapłańskim urzędzie Chrystusa. Przyjmowanie i głoszenie Ewangelii znajduje bowiem swoją pełnię we wspólnocie z Bogiem przeżywanej w przyjmowaniu sakramentów świętych i modlitwie. Przez uczestnictwo w funkcji kapłańskiej rodzina wezwana jest do uświęcania siebie, Kościoła i świata (FC 55). Źródłem i środkiem uświęcania jest, podobnie jak ewangelizacji, sakrament małżeństwa²⁰. Stanowi on sposób przeżywania kapłaństwa powszechnego, ponieważ podejmuje i rozwija łaskę uświęcającą otrzymaną w sakramencie chrztu²¹. Łaska uświęcająca nie tylko towarzyszy przyjmowaniu tego sakramentu, ale trwa nadal nieustannie konsekrując i umacniając małżonków chrześcijańskich w podejmowaniu obowiązków właściwych ich stanowi. Za ich pośrednictwem, poprzez wzajemne ofiarowanie i komunie, przepaja i uświęca całą ich rodzinę.

Uświęcanie rodziny chrześcijańskiej znajduje swój najpełniejszy wyraz w sakramencie Eucharystii²². W ofierze eucharystycznej małżonkowie znajdują korzenie, z których bierze początek ich małżeńskie przymierze. Z niej również to przymierze nieustannie się ożywia i odnawia (FC 57). Z Eucharystii czerpią siły i inspirację nie tylko małżonkowie, ale jej moc dopełnia się przez nich w całej wspólnocie rodzinnej - Kościele domowym. Przymierze Chrystusa z małżonkami zawarte w sakramencie małżeństwa rozszerza się na wszystkich członków rodziny²³.

Istotnym elementem uświęcania życia rodzinnego jest przebaczenie. Wynika ono z natury ludzkiej miłości: z jednej strony jest ona ułomna, bo obciążona dziedzictwem grzechu pierworodnego, a z drugiej posiada zdolność do przebaczenia, która jest oznaką autentyczności. Na płaszczyźnie życia rodzinnego przebaczenie jest formą daru, który potwierdza godność drugiego człowieka i uznaje jego wartość bez względu na czyn, który popełnił. Pozwala ono odzyskać wzajemne zaufanie i odbudować komunie między osobami. Przebacząc sobie nawzajem członkowie rodziny rozumieją potrzebę i znaczenie Bożego przebaczenia w sakramencie pojednania i w pewien sposób "zasługują" na nie. Powinni oni coraz bardziej rozumieć, że grzech sprzeciwia się jednocześnie przymierzemu z Bogiem i przymierzemu małżeńskiemu. Odbudowywanie przymierza z Bogiem jest równocześnie odbudowywaniem i umacnianiem przymierza małżeńskiego i komunii rodzinnej (FC 58). Sakrament pokuty ma zatem duże znaczenie dla życia rodziny i jej uświęcania.

Źródłem uświęcania rodziny od wewnątrz i w jej zewnętrznej działalności apostołskiej jest modlitwa. Jan Paweł II zwraca szczególną uwagę na wspólną modlitwę rodzinną, do której rodzice, dzieci i inni członkowie rodziny kłękają razem przed "ołtarzem rodziny"²⁴. Treści modlitwie rodzinnej dostarcza - według Papieża - samo

życie, które rozumiane jest jako Boże powołanie i aktualizowane jako dziecięca odpowiedź. Wszystkie sprawy i problemy, którymi rodzina żyje, oznaczają wchodzenie Boga w życie rodziny. Ponadto w rodzinie jako Kościele domowym wszelkie trudności mogą być przeżywane pod opieką Bożej Opatrzności (FC 59).

Rodzina chrześcijańska, jako wspólnota w służbie człowieka, wypełnia zadania apostołskie poprzez realizację funkcji królewskiej. Odnosi się ona w pierwszym rzędzie do samej rodziny i wszystkich jej członków, a następnie do wspólnoty Kościoła, w który jest włączona oraz społeczności ludzkiej. Posługiwanie wewnątrz rodziny dokonuje się głównie przez codzienny trud tworzenia wspólnoty osób. Zasadą i motywem tworzenia tej wspólnoty jest miłość. Posługa miłości w rodzinie cechuje się wrażliwością i poświęceniem. Jest ona szczególnie ważna w chwilach przeciwności i kryzysów, kiedy to rodzina powinna być głównym oparciem dla swego członka. W takich sytuacjach wypróbowywane są więzi łączące członków rodziny. Trudności ukazują rzeczywistość ich wartość, a ich rezultatem powinno być umocnienie²⁵.

Ważnym elementem miłości w rodzinie jest troska o jej byt materialny. Dotyczy ona dorosłych członków rodziny, zwłaszcza rodziców, ale wezwanymi do troski o jej byt są wszyscy jej członkowie, każdy stosownie do swego osobistego powołania i możliwości. Wszyscy bowiem członkowie rodziny zobowiązani są do szeroko rozumianej pracy na rzecz rodziny²⁶.

Służba miłości powinna ze wspólnoty rodzinnej przenosić się na wspólnotę Kościoła. Kościół jako instytucja powinien nabierać charakteru rodzinnego. Dzięki służbie rodzinom wspólnota kościelna będzie mogła nabierać cech bardziej ludzkich stając się wspólnotą braterską (FC 64).

Służba rodziny dla społeczeństwa wyraża się najpierw posługiwaniem wobec innych rodzin. W pierwszej kolejności rodziny powinny troszczyć się o właściwy rozwój ich wewnętrznej komunii. Realizują to między innymi własnym przykładem i stosowną pomocą. Pomoc ta obejmuje doradztwo, troskę duchową i materialną, jak również wsparcie modlitewne. Papież Jan Paweł II poleca troszczyć się zwłaszcza o rodziny żyjące w ubóstwie, zmuszone do emigracji i dotknięte jakimkolwiek cierpieniem²⁷.

Królewska posługa miłości rodziny chrześcijańskiej dla społeczeństwa ma na celu postępowanie ludzkości i budowanie "cywilizacji miłości". Autentyczny postęp wyraża się przepajaniem życia społecznego poczuciem sprawiedliwości i szacunku dla innych (FC 64). Rodziny chrześcijańskie powinny także wcielać w życie ideę solidarności. Dzięki niej możliwe jest bowiem rzeczywiste zaspokojenie potrzeb każdego społeczeństwa, tak by nikt z jego członków nie doświadczał nędzy bądź ubóstwa²⁸.

Rodzina chrześcijańska wnosi wkład w rozwój "cywilizacji miłości"²⁹. Leży ona bowiem u jej podstaw i ją warunkuje. Poprzez posługę dla społeczeństwa sprawia ciągły jego rozwój przez nasycanie go chrześcijańską kulturą. "Cywilizacja miłości" przeciwstawia się wewnętrznej destrukcji społeczeństwa, rodziny i jednostek ludzkich. Jest ona kulturą wspólnoty ludzkiej, założonej przez Boga i trwającej do końca świata³⁰.

2. Rodzice jako podmiot apostołstwa

Zasadniczą rolę w życiu każdej rodziny spełniają rodzice, z tego też względu są oni głównymi podmiotami apostołskiej działalności rodziny. Katolicy rodzice to mężczyźni i kobiety, którzy przyjmując sakrament małżeństwa stali się małżonkami, a następnie przez współpracę z Bogiem-Stwórcą zrodzili potomstwo. Inna jest

pozycja ontyczna małżonków, inna jest rodziców, inna jest także rola kobiet i mężczyzn w społeczności ludzkiej. Z tego względu inne są zadania apostołskie kobiet i mężczyzn w komunii małżeńskiej - jako mężów i żon, inne we wspólnocie rodzinnej - jako rodziców i inne w społeczności ludzkiej. Różnorodność zadań apostołskich implikuje różnorodność sposobów i metod apostołowania.

W życiu pary małżeńskiej apostołstwo dokonuje się głównie poprzez wzajemne uświęcanie w komunii miłości³¹. Miłość jest wielkim darem, w którym małżonkowie oddają się sobie nawzajem. Niesie ona ze sobą zarazem zobowiązanie do jej zachowania i stałego rozwijania. Tak rozumiana miłość pomiędzy mężem i żoną zawiera podobieństwo do miłości Chrystusa, który w pełni oddał się człowiekowi. Jego miłość wolna była od egoizmu, dlatego też miłość małżonków jest zawsze szukaniami dobra ukochanej osoby, a nigdy własnej, egoistycznej satysfakcji³².

Małżonkowie dzielą się ze sobą wiarą. Sakrament małżeństwa, który z wiarą przyjęli, obliguje ich do nieustannego pogłębiania wiary własnej i pomocy współmałżonkowi we wzrastaniu w wierze. Wiara, która przywiodła ich do ołtarza Chrystusa, musi się rozwijać dla dobra ich komunii małżeńskiej i ich samych. Na mocy sakramentu małżeństwa i sakramentu chrztu małżonkowie stają się dla siebie nauczycielami wiary. Zobowiązani są do wzajemnej ewangelizacji i wspierania się w procesie ciągłego nawracania (FC 51-52). Ten postulat nabiera szczególnego znaczenia, gdy małżonkowie należą do odmiennych kultur lub odmiennych religii bądź wyznań. W takiej sytuacji stają się pierwszymi i najważniejszymi apostołami³³.

Małżonkowie prowadzą działalność apostołską względem siebie także wtedy, gdy są dla siebie inicjatorami życia sakramentalnego. Wypełniają przez to wynikający z przyjętego sakramentu małżeństwa obowiązek troski o wzajemne uświęcenie (FC 56)³⁴. Ważne jest przyjmowanie przez małżonków Eucharystii. Eucharystia aktywizuje komunie małżeńską poprzez łaskę i miłość. Staje się ona szczytem miłości małżeńskiej, a ze względu na dynamiczny charakter miłości źródłem apostołskiego zaangażowania małżonków. Przystępowanie do Komunii świętej rodzi pragnienie bycia z Bogiem oraz doprowadzenia do Niego małżonka jako osoby kochanej i bliskiej. Komunikowanie odnawia nieustannie więź z Chrystusem i wynikający zeń zapał apostołski. Zatem w apostołskim aspekcie komunie małżeńska w Eucharystii znajduje swoje wypełnienie (FC 57)³⁵.

Według Jana Pawła II małżeńskie apostołstwo w zakresie życia sakramentalnego ma duże znaczenie w odniesieniu do sakramentu pokuty. Sakrament ten, mający także duże znaczenie w codziennym życiu małżonków, jest pomocny w odnowie ich małżeńskiej komunii. Dokonuje on odnowy więzi między Bogiem i małżonkami oraz pomiędzy nimi, jak również staje się źródłem "nowości" ich apostołstwa. Apostołstwo bowiem jako ważny aspekt wspólnoty małżeńskiej podlega osłabieniu przez grzech, a odnowie w sakramencie miłosierdzia (por. FC 58)³⁶.

Ważnym zadaniem wspólnoty małżeńskiej jest apostołstwo modlitwy. Przeżywane wspólnie przez męża i żonę radości i smutki życia małżeńsko-rodzinnego powinny być razem powierzane Bogu w modlitwie. Modlitwa ta powinna być łączona z modlitwą za siebie nawzajem. Takie apostołstwo, którego środkiem jest modlitwa, staje się źródłem Bożej łaski dla małżonków i ich wspólnoty, jak również ich własnego duchowego ubogacenia (por. FC 59)³⁷ Innym aspektem apostołstwa modlitwy w życiu małżeńskim jest inicjowanie życia modlitewnego i duchowego. Wspólne zwracanie się do Boga i przepajanie Jego obecnością komunii małżeńskiej

jest jednym z głównych sposobów uświęcania się męża i żony. Wspólne podążanie do Boga, który jest źródłem i kresem ich małżeństwa, jest sposobem jego umacniania i dynamizowania (por. FC 62)³⁸.

Drugim aspektem apostołskiej działalności chrześcijańskich małżonków jest dawanie świadectwa prawdy o miłości małżeńskiej. Mąż i żona swoim życiem mają wskazywać przede wszystkim, że miłość małżeńska cechuje się wiernością. Cecha ta jest istotna dla właściwego funkcjonowania komunii małżeństwa. Jej brak poważnie ją osłabia, a obraz współczesnego życia wskazuje, że często ją niszczy. Z tego też względu ukazywanie światu miłości wiernej jest nagłą potrzebą chrześcijańskich małżonków³⁹.

Małżonkowie mają również za zadanie dawać świadectwo o prawdziwej naturze miłości małżeńskiej. Jest to miłość zintegrowana, łącząca w sobie element fizyczny i duchowy. Jakkolwiek wyraża się ona także w fizycznym pożyciu małżeńskim, jest ona różna od porywu uczucia i zmysłowej namiętności⁴⁰. Małżonkowie mają być apostołami miłości płodnej. Płodność bowiem jest naturalną cechą miłości, która pragnie być dzielona. Małżonkowie mają przez to włączyć się w szerzenie "cywilizacji życia", a przeciwstawić się "cywilizacji śmierci", mającej swe źródło w hedonizmie społeczeństwa konsumpcyjnego⁴¹.

Pojawiające się w małżeństwie dziecko przemienia je w rodzinę. Jest ono tą osobą, dzięki której struktura małżeństwa zmienia się przybierając strukturę rodziny⁴². Sami zaś małżonkowie zostając rodzicami przybierają jak gdyby nowy status ontyczny. Przez rodzicielstwo poszerzają się też ich zadania⁴³, a wśród nich zadania apostołskie.

Zasadniczym zadaniem apostołskim rodziców chrześcijańskich jest wychowanie religijne swych dzieci, ponieważ rodzina jest najważniejszym i niezastąpionym środowiskiem duchowego wzrostu człowieka⁴⁴. Na jej gruncie rodzice dokonują ewangelizacji swoich dzieci, wszczepiając im pojęcie Boga oraz elementarną wiedzę religijną przekazując Dobrą Nowinę o zbawieniu⁴⁵. Dzieło katechizacji potomstwa kontynuują rodzice także po zakończeniu okresu dzieciństwa. W okresie dojrzewanego wielu młodych kontestuje lub, co się niekiedy zdarza, wręcz odrzuca wiarę otrzymaną od rodziców w pierwszych latach życia. Katecheza prowadzona wówczas przez rodziców powinna być nacechowana odwagą i pogodą ducha, by mogła wpływać skutecznie na dojrzewające dzieci (FC 53).

Przedmiotem przekazu katechetycznego jest najpierw prawda o małżeństwie i rodzinie. Przygotowując w ten sposób dzieci do założenia rodziny, rodzice powinni je uczyć, że miłość małżeńska nacechowana jest jednością i nierozzerwalnością. Tylko życie w małżeństwie opartym na takiej miłości, gwarantuje pełny rozwój człowieczeństwa małżonków i odzwierciedla przymierze Boga z ludźmi⁴⁶. Zadaniem rodziców jest pouczyć dzieci o miłości, która jest płodna. Mają oni być dla nich apostołami życia i odpowiedzialności w jego przekazywaniu⁴⁷. Rodzice powinni ponadto pouczyć dzieci o godności ludzkiej płciowości, jej boskim pochodzeniu i znaczeniu w życiu małżeńskim i rodzinnym. Staraniom rodziców poleca Papież troskę o wychowanie do odpowiedzialności w życiu seksualnym i ukazanie rzeczywistej wartości cnoty czystości⁴⁸.

Na rodzicach spoczywa również zadanie uświęcania wspólnoty rodzinnej. Są oni organizatorami życia modlitewnego w rodzinie, oni są także pierwszymi nauczycielami modlitwy. Zadanie to realizują najpierw poprzez uczenie formuł mo-

dlitewnych i wyjaśnianie istoty modlitwy jako spotkania i rozmowy z Bogiem. Wypełnieniem i szczytowym momentem inicjacji modlitewnej jest świadectwo rodziców. Ma ono miejsce wtedy, gdy oboje rodzice, ojciec i matka, wspólnie z dziećmi zwracają się do Boga. Tak ukazanego wzoru modlitwy nie zdołają - według Papieża - zatrzeć żadne późniejsze wydarzenia życiowe. Przykład codziennej modlitwy w rodzinie uczy dzieci ofiarowywania codziennego życia Bogu i przesyłania go duchem Ewangelii (por. FC 60)⁴⁹. Rodzice są również inicjatorami modlitwy liturgicznej swoich dzieci⁵⁰. Przyprawdają je do świątyni włączając do wspólnej modlitwy zgromadzonego Ludu Bożego. Uczą je wartości modlitwy wspólnotowej oraz uświadamiają im przez to ich miejsce w komunijnej wspólnotcie Kościoła (FC 61).

Rodzice stają się inicjatorami życia sakramentalnego swoich dzieci. Rodzice odgrywają zasadniczą rolę w przygotowaniu dzieci do przyjmowania Eucharystii, będącej szczytem współżycia człowieka z Bogiem, oraz do sakramentu pokuty, pełniącego służebną rolę względem Eucharystii. Przygotowanie do życia eucharystycznego w rodzinie powinno zawierać wprowadzenie do uczestnictwa we Mszy świętej, przygotowanie do I Komunii św. i przygotowanie do dojrzałego życia eucharystycznego⁵¹. Rodzice dokonują tego przez katechezę rodzinną. Mają też dbać o godne i częste przystępowanie dzieci do Komunii świętej (por. CT 37).

Zadaniem apostołskim rodziców jest czuwanie nad kontynuacją życia eucharystycznego dzieci. Powinni oni starać się, aby dzieci jak najczęściej przystępowały do stołu Pańskiego. Jest pożądane, by wraz z nimi rodzice w pełni uczestniczyli we Mszy św., przez co własnym przykładem utwierdzą ich przygotowywanie do dojrzałego korzystania z Eucharystii⁵². Zadaniem rodziców jest nauczanie odpowiedniego, zewnętrznego i wewnętrznego, przygotowywania się do każdorazowego przyjmowania Eucharystii. Powinni oni pomóc dziecku w kształtowaniu prawidłowego sumienia, a w razie potrzeby nakłaniać do przystąpienia do sakramentu pokuty⁵³.

Kształtowanie sumienia i potrzeby przystępowania do sakramentu pojednania prowadzą rodzice w oparciu o ideę komunii Boga z człowiekiem i komunii rodzinnej. Pojednanie i przebaczenie we wspólnotcie rodzinnej powinno być łączone z odbudową komunii z Bogiem. Przedstawiony w tym świetle sakrament pokuty ukazuje się jako źródło i metoda odbudowy tej jedności (por. FC 58).

Rodzice pełnią posługę względem swoich dzieci w zakresie wychowania. Powinni oni przede wszystkim stworzyć w rodzinnym domu atmosferę miłości⁵⁴. W takiej atmosferze można wzbudzić ducha autentycznej wiary. Podstawą jego tworzenia jest własne życie religijne⁵⁵. Panujący w rodzinie duch wiary implikuje z kolei życie według ideałów chrześcijańskich. Stają się one zasadą ożywiającą życie rodziców, a dzięki nim i poprzez nich ideały chrześcijańskie stają się ważnym elementem życia ich dzieci⁵⁶. Ideały te są także źródłem i stymulatorem postaw i zachowań moralnych dzieci⁵⁷.

Istnieją jednak trudności, z jakimi borykają się rodzice w wypełnianiu swych apostołskich zadań⁵⁸. Pochodzą one z ich ludzkiej słabości, niezrozumienia i braku szacunku ze strony dzieci. Źródłem trudności jest także sytuacja ekonomiczna rodziny. Niedobór środków do życia zmusza matki do pracy poza domem, przez co mogą one znacznie mniej czasu poświęcić wychowaniu potomstwa, w tym także właściwemu wychowaniu religijnemu⁵⁹. Uznając i popierając prawo kobiet do podmiotowego udziału w życiu kościelnym⁶⁰ i publicznym⁶¹, należy zauważyć, że podstawowym terenem apostołskiej działalności kobiety pozostaje nadal rodzina⁶².

Wynika to głównie z naturalnego powołania kobiety (por. MD 17-22).

Ciężar troski o materialny byt rodziny spoczywa głównie na barkach mężczyzny. Jest to jeden z charakterystycznych aspektów jego powołania jako męża i ojca. Zaangażowanie sił i zainteresowań mężczyzny poza domem jest także przyczyną zaniedbań, których dopuszcza się on względem żony i dzieci. Zbyt długa jego nieobecność w domu lub przemęczenie uniemożliwiają pełne wykonywanie przez niego zadań wychowawczych, wśród których znajduje się wychowanie religijne. W połączeniu z brakiem pogłębionego własnego życia duchowego, owocuje to zrzucaniem przez mężczyznę jego zadań religijnych na żonę⁶³.

Trudności rodziców w religijnym wychowaniu dzieci pochodzą także z otaczającego świata, który propaguje zsekularyzowany styl życia i odmienny od chrześcijańskiego model małżeństwa i rodziny. Istnieje konieczność, by w chrześcijańskim wychowaniu z pomocą pospieszyła rodzicom lokalna wspólnota Kościoła, której rodzina jest częścią. Powinni ją otoczyć opieką duszpasterze, a także inne rodziny⁶⁴.

3. Dzieci i młodzież podmiotem apostołstwa

Komunia małżonków stanowi fundament, na którym budowana jest komunika rodzinna z dziećmi. Komunika rodzinna zakorzeniona jest w naturalnych więzach krwi. W rodzinie człowiek rozpoczyna swoje życie otrzymując je jako dar komunii rodziców. Od pierwszych chwil swego życia uczestniczy w życiu komunii rodzinnej budowanej przez rodziców, rodzeństwo i dziadków. Dziecko otrzymuje wewnątrz niej wszystko, co jest potrzebne do życia, od pokarmu aż po formację. We wspólnocie rodzinnej dziecko uczy się wszystkiego, co jest konieczne do życia - od podstawowych umiejętności chodzenia i mówienia, aż po sztukę współżycia z innymi⁶⁵.

Zaangażowanie dzieci w budowanie komunii rodzinnej ma znaczenie nie tylko w aspekcie czysto ludzkim. W taki sposób realizowany jest model rodziny chrześcijańskiej, która jest "Kościołem domowym". Uczestnicząc w budowaniu wspólnoty rodzinnej przez miłość, szacunek i posłuszeństwo dzieci biorą udział w życiu i budowaniu "Kościoła domowego". Jest to ich podstawowy sposób realizacji apostołstwa w rodzinie. Postawa dzieci wobec "Kościoła domowego" jest również wzorem postawy, jaką wszyscy ochrzczeni powinni cechować się wobec Kościoła powszechnego, który także jest komunią.

Ponieważ "domowy Kościół" jest częścią Kościoła powszechnego i realizuje wszystkie jego funkcje, można twierdzić, że taką samą postawę i zaangażowanie wnoszą dzieci w Kościół powszechny. Wszyscy bowiem powołani są do budowania Królestwa Bożego zgodnie ze swoim powołaniem życiowym, stanem, charyzmatem i posługą. Powszechność powołania do apostołstwa nie ma względu na wiek, płeć i sytuację życiową chrześcijanina. Jest zatem oczywiste, że wezwanymi do pracy apostołskiej są nie tylko rodzice, lecz również ich potomstwo (por. ChL 45).

U podstaw apostołstwa dzieci leży łaska Boża właściwa temu wiekowi i pochodząca od niej niewinność dziecięca. Jest rzeczą charakterystyczną, że u podstaw współczesnego apostołstwa, oprócz łaski Bożej i niewinności, leżą również także liczne przejawy cierpienia, które dotyka współczesne dzieci. Ma ono wielorakie przyczyny. Najczęściej są nimi: głód, nędza, choroby, brak miłości rodzicielskiej, różne formy gwałtu i przemocy ze strony dorosłych i wojny.⁶⁶ Cierpienie może stać się, w określonych warunkach, źródłem duchowego ubogacenia dzięki mocy krzyża Chrystusa⁶⁷.

Źródłem apostołskiej działalności dzieci, podobnie jak innych chrześcijan, jest przyjęty sakrament chrztu. On włącza je w Kościół i pobudza w nich życie łaski. Pod wpływem Ducha Świętego podejmują one w Kościele działalność misyjną od wczesnych lat życia. Z tego też względu istnieje potrzeba chrztu dzieci, przez który biorą one aktywny udział w życiu wspólnoty chrześcijańskiej⁶⁸.

Podobnie jak cała rodzina chrześcijańska, tak również dzieci prowadzą swoją działalność apostołską na płaszczyźnie rodziny, wspólnoty Kościoła i w społeczeństwie. W rodzinie obecność dzieci cechuje się dobroczynnym i twórczym charakterem. Uświęcająca aktywność dzieci przyczynia się w swoisty sposób do uświęcenia rodziców. Taka uświęcająca obecność dzieci we wspólnocie kościelnej staje się także źródłem świętości dla całego Kościoła. Poprzez obecność dzieci i właściwą im aktywność dokonuje się także humanizacja społeczeństwa (ChL 47).

Przyjęty sakrament chrztu daje dzieciom udział w prorockim, kapłańskim i królewskim urzędzie Chrystusa. Podmiotowość apostołska dzieci wyraża się poprzez realizację zadań w ramach tychże funkcji. Zadania te, wynikające ze specyfiki wieku dziecięcego, realizują dzieci swoją obecnością i aktywnością.

W realizacji funkcji prorockiej wzorem dla dzieci jest dwunastoletni Jezus. W świątyni jerozolimskiej rozmawiał On z uczonymi w Piśmie wyjaśniając tajemnice Starego Przymierza. Najważniejszym przejawem realizacji funkcji prorockiej przez dzieci jest przygotowywanie się do dojrzałego życia chrześcijańskiego. Najwłaściwszym zaś sposobem przygotowania się do niego jest udział w katechezie⁶⁹.

Poznanie Ewangelii dokonuje się również poprzez aktywny udział w świętach religijnych. Niosą one w sobie treści związane z życiem Chrystusa i głoszoną przez Niego Dobrą Nowiną. Treściami tymi dzieci dzielą się z innymi dziećmi i dorosłymi przez udział w tradycyjnych zwyczajach świątecznych, takich jak na przykład "chodzenie z gwiazdą", albo okolicznościowych inscenizacjach. Niosą one wiele treści religijnych, które w sposób zabawowy są przyswajane i przekazywane przez dzieci⁷⁰.

Apostołska podmiotowość dzieci wyraża się także przez udział w funkcji kapłańskiej. W najpełniejszy sposób uczestniczą dzieci w tej funkcji przystępując do sakramentu Eucharystii. Już dzień Pierwszej Komunii świętej jest okazją do uświęcenia rodziców i rodzeństwa dziecka. Stanowi on dla nich okazję, by na nowo zgłębić tajemnicę Eucharystii i przystąpić do niej. Dzień ten jest także świętem wspólnoty parafialnej uaktywniającym jej życie sakramentalne⁷¹. Uczestnictwo we Mszy świętej i przystępowanie do Eucharystii jest przykładem dla innych dzieci, a także dla dorosłych. Dla niektórych może być wyrzutem sumienia, dla innych natomiast może być wydarzeniem mobilizującym⁷².

Dzieci są apostołami także poprzez modlitwę. Modląc się, stają się one wzorem dla dorosłych i innych dzieci. Uczą one rodziców i innych dorosłych ufności w Bożą Opatrzność i z oddawania się Bogu w opiekę. Modlitwa dzieci wyraża także ich troskę o innych ludzi. W pierwszym rzędzie jest to troska o swoich najbliższych: o rodziców i rodzeństwo oraz kolegów. Modlitwa dzieci ma także doniosłe znaczenie w działalności misyjnej Kościoła powszechnego. Papież Jan Paweł II akcentuje znaczenie Dzieciństwa Misyjnego, które tworzy łańcuch miłości i braterstwa⁷³.

Modlitwa dzieci posiada również znaczenie dla życia wspólnoty ludzkiej. Ważną rolę modlitwa dziecięca spełnia w budowaniu pokoju na świecie. Jest ona źródłem nadprzyrodzonej miłości, która buduje zgodę między ludźmi i całymi narodami oraz usuwa nienawiść i przemoc z ludzkich serc i relacji międzyludzkich i

międzynarodowych⁷⁴.

Uczestnicząc w funkcji kapłańskiej dzieci ofiarowują Bogu swe cierpienie i problemy. Mogą one powierzać Mu swe choroby oraz ułomności i ofiarowywać je w intencji świata. Przeżywane z Chrystusem cierpienie napęłni je mocą w jego znoszeniu i stanie się natchnieniem dla innych, a same chore dzieci staną się apostołami ukazującymi moc Chrystusa. Ofiara z cierpienia może też stanowić podstawowe źródło siły dla przezwyciężenia ułomności współczesnego świata⁷⁵.

Uczestnictwo dzieci w funkcji królewskiej związane jest głównie z przygotowaniem do wieku dojrzałego. Mają one obowiązek odkrywania swego życiowego powołania. Wszystkie bowiem powołania szczegółowe zawierają się w podstawowym powołaniu chrześcijańskim, którego celem jest chwała Boża i służba braciom⁷⁶.

Jest rzeczą oczywistą, że tak nakreślone zadania apostołskie dzieci w "Kościele domowym" i powszechnym są trudne. Istnieje więc konieczność pomocy dzieciom w ich realizacji. Główny ciężar pomocy spoczywa na barkach rodziców, którzy budując rodzinną komunie jak najstaranniej przygotowują dzieci do życia apostołskiego. Duże znaczenie ma też pomoc ze strony duszpasterzy i katechetów przekazujących naukę Ewangelii i włączających dzieci w życie liturgiczne⁷⁷.

Wiek młodzieńczy charakteryzuje się z kolei systematycznie zwiększającą się niezależnością od rodziny. Ma ona swe źródło w coraz głębszym odkrywaniu swojej tożsamości. Młodzi ludzie postrzegają swoje życie mniej jako dar, a bardziej jako zadanie, którego są współtwórcami (por. PS 3)⁷⁸. Nowa świadomość młodzieży owocuje pragnieniem zmiany i nowości w życiu⁷⁹. Młodzieńczość cechuje się także wrażliwością, dlatego młodzież otwarta jest na wartości braterstwa, przyjaźni, solidarności, sprawiedliwości oraz niestosowanie przemocy⁸⁰.

Apostolskim zadaniem młodzieży na gruncie własnej rodziny jest dialog, rozumiany jako sposób porozumiewania się i rozwoju komunii rodzinnej. W dialogu tym młodzież jest stroną aktywną i zarazem pasywną. Musi ona uczyć się prowadzić dialog - słuchać, aby uświadamiać sobie własne zadania⁸¹. Dzięki dialogowi młodzi ludzie uczą się aktywnego współuczestnictwa w życiu rodzinnym⁸². Poszerzają, na miarę swoich możliwości, zaangażowanie w budowę komunii rodzinnej. Dialog prowadzi także do zbliżenia międzypokoleniowego, tak że rodzice i dzieci mogą więcej czasu spędzać ze sobą. Pozwala to z kolei na coraz głębsze odkrywanie siebie dla innych członków rodziny i wzajemne ubogacanie. Młodzi ludzie ze świeżością swoich spostrzeżeń życiowych i przemyśleń religijnych stają się podmiotem ewangelizacji swojej rodziny⁸³.

Apostolska podmiotowość młodzieży nie wyczerpuje się na terenie własnej rodziny (PS 9). Zadania apostołskie ludzi młodych rozciągają się na wspólnotę ludzką i kościelną. Początkiem działalności apostołskiej jest wybór i przyjęcie Chrystusa⁸⁴. Polega on na powzięciu decyzji o podążaniu za Nim i szukaniu szczęścia przez związanie z Nim życia. Moment ten dla wielu z nich jest punktem zwrotnym, po przekroczeniu którego życie nabiera nowej jakości⁸⁵.

Dynamizm osobistego spotkania z Chrystusem sprawia, że młodzi ludzie uzewnętrzniają jego radość. Radość z posiadania Prawdy każe im dzielić się nią z innymi młodymi ludźmi⁸⁶. Miłość, która staje się udziałem młodzieży spotykającej Zbawiciela, jest wewnętrznym imperatywem przełamującym jej zamknięcie się w sobie i egoizm tych, którym przekazują swe orędzie⁸⁷.

Świadectwo osobistej wiary przeobraża się w obowiązek ewangelizacji. Adresa-

tami przekazu ewangelicznego niesionego przez młodzież są przede wszystkim ich rówieśnicy. Są wśród nich tacy, którzy jeszcze stoją z dala od Chrystusa, a ich życie odbiega od norm ewangelicznych. Tym rówieśnikom młodzi ludzie mają przekazać, że Jezus ma wobec nich plan i powołanie, którym ich obdarowuje.⁸⁸ Motywem zaś Jego inicjatywy jest miłość.⁸⁹ Treścią ewangelizacyjnego przesłania młodzieży do rówieśników jest prawda o Jezusie, który jest Drogą, Prawdą i Życiem.⁹⁰

Ewangelizacyjna działalność młodzieży skierowana jest również do młodzieży wierzącej. Młodzieży tej potrzebna jest stała ewangelizacja mająca na celu pogłębianie jej więzi z Chrystusem. Powinni oni coraz ściślej się z Nim jednoczyć, korzystając z Jego łaski coraz bardziej upodabniać się do Niego i przynosić duchowe owoce swojego związku z Nim.⁹¹

Przedmiotem działalności ewangelizacyjnej młodzieży jest także młodzież wyznająca inną religię. Mając wiarę w jednego Boga jako fundament dialogu religijnego, młodzież powinna przedstawiać pełne orędzie o zbawieniu dokonanym przez Jezusa Chrystusa. Drogą do ukazania Chrystusa powinno być wspólne świadectwo o godności człowieka, współpraca w budowie lepszego świata, refleksja intelektualna i modlitwa.⁹²

Adresatami ewangelizacyjnego zaangażowania młodzieży jest wreszcie społeczność ludzi dorosłych, aktualnie dźwigających główny ciężar odpowiedzialności za jej rozwój. Zadaniem młodych jest wnoszenie Dobrej Nowiny i ducha Chrystusowego w struktury społeczne.⁹³ Troskę o rozwój ojczyzny powinni oni łączyć z solidarną współpracą pomiędzy wszystkimi obywatelami dla wspólnego dobra. Młodzi mają ukazywać im Chrystusa, który przyszedł służyć, aby wzajemnie sobie pomagali, a zwłaszcza tym, którzy są słabi i ubodzy.⁹⁴ Szerząc zaś orędzie ewangeliczne młodzież staje się twórcą pokoju w społeczności lokalnej i na arenie międzynarodowej. Prawda pozostawiona przez Chrystusa i dążenie do sprawiedliwości mają zdolność do przekraczania barier kulturowych i łączenia ludzi w wielką rodzinę wspólnie budującą przyszłość.⁹⁵

Działalność ewangelizacyjna prowadzona przez młodzież musi być poparta świadectwem jej osobistego życia wypływającego z poznania Chrystusa.⁹⁶ Młodzi chrześcijanie muszą cechować się żywą i czytelną wiarą oraz nadzieją, która pozwala mu odważnie patrzeć w przyszłość. Ich owocem jest przede wszystkim odpowiedzialny stosunek do obowiązków i szacunek dla każdego człowieka. W codziennym życiu owocują one szacunkiem dla wolności ludzkiej i praw człowieka. W każdych okolicznościach są one podstawą solidarności i pomocy innym ludziom, zwłaszcza słabym i służą do budowania lepszego społeczeństwa.⁹⁷

Świadectwo chrześcijańskiego życia nie jest zadaniem łatwym we współczesnym świecie. Młodzi ludzie spotykają się z niezrozumieniem, a nawet wrogością. Często są ośmieszani, szykanowani i spychani na margines zainteresowań i życia rówieśników. Z taką nietolerancją spotykają się oni nie tylko w środowisku koleżeńskim, lecz także w życiu publicznym, a niekiedy nawet w rodzinach.⁹⁸ Młodzi ludzie nie mogą poddawać się naciskom otoczenia, lecz iść przez życie z Chrystusem. On jest źródłem skuteczności apostołstwa, prowadzonego przykładem własnego życia.⁹⁹

Ważnym elementem działalności apostołskiej młodzieży jest życie eucharystyczne. Udział w Eucharystii jest związany z powołaniem życiowym i apostołskim.¹⁰⁰ Ze Mszy świętej młodzi ludzie mają czerpać wewnętrzną siłę do budowania komunii kościelnej i ukazywania miłości Chrystusa. Eucharystia pogłębia wiarę aposto-

lującego i umacnia jego apostołstwo¹⁰¹.

Podobnie ważnym elementem życia apostołskiego jest modlitwa. Pozwala ona na zachowanie postawy czuwania i gotowości do dawania świadectwa¹⁰². Dzięki modlitwie młodzi ludzie trwają w zjednoczeniu z Chrystusem, źródłem apostołstwa¹⁰³. Modlitwa jest szkołą odwagi apostołskiej i jednoznaczności w głoszeniu Ewangelii¹⁰⁴. Oprócz kształtowania w młodzieży dyspozycyjności, modlitwa dostarcza również treści przekazu apostołskiego i określa model apostoła¹⁰⁵.

Apostołskim zadaniem młodzieży jest także angażowanie się w apostołstwo poprzez budowanie "cywilizacji miłości". Jak wskazuje Jan Paweł II, służba ta dotyczy wszystkich ludzi: w pierwszym rzędzie należących do najbliższego otoczenia, a następnie członków społeczności narodowo-państwowej i międzynarodowej. W każdej z tych dziedzin apostołstwo młodzieży realizuje opcję wobec ubogich¹⁰⁶. Ubogimi są ci, którzy cierpią niedostatek materialny i duchowy¹⁰⁷. Postawa służebna jest ściśle związana z apostołstwem¹⁰⁸. Samo bowiem apostołstwo jest rodzajem służby dla innych. Sens życia ludzkiego leży w dawaniu - "wychodzenie" od własnego "ja" i udzielanie siebie innym. W ten sposób człowiek odnajduje sens swego życia i przeżywa jego spełnienie¹⁰⁹. Służba innym jest świadectwem o człowieczeństwie i jego godności, czyli prawdziwej wartości osoby ludzkiej. W ten sposób manifestuje się prawdziwa wielkość człowieka. Oddając siebie na służbę ludziom, człowiek udziela im siebie i bogactwo swojej osoby. Odnosi się to także do apostołstwa - oddając się apostołstwu innych, młody chrześcijanin ofiarowuje im bogactwo swojej wiary i swojego ducha¹¹⁰. Służba apostołska jest więc służbą dla człowieka i pełnego rozwoju jego człowieczeństwa oraz służbą dla Chrystusa, który w duszy człowieka urzeczywistnia zbawienie¹¹¹.

Cechą charakterystyczną służby, której podmiotem są młodzi ludzie, jest jej wychylenie ku przyszłości. Jak cała działalność ludzi młodych, tak i apostołstwo zorientowane jest ku przyszłości. Jej celem jest ukształtowanie nowego człowieka i budowanie nowego społeczeństwa¹¹².

Służba młodzieży dotyczy każdego człowieka, lecz nie wszystkich ludzi w taki sam sposób. Spośród rodziny ludzkiej posługa apostołska młodych w szczególności dotyczy ludzi chorych, cierpiących, niepełnosprawnych i opuszczonych. Jako potrzebujący największej miłości, są oni swoistym sprawdzianem autentyczności miłości chrześcijańskiej młodzieży¹¹³.

Zadaniem apostołskim młodych jest budowa nowego społeczeństwa w oparciu o zasady ewangeliczne i przenikanie go duchem Chrystusowym¹¹⁴. Życie w nowym społeczeństwie powinno opierać się na wzajemnym braterstwie i miłości, gdzie ludzie solidarnie nieśliby sobie wzajemną pomoc¹¹⁵. W różnych krajach służba społeczeństwu wyznacza rozmaite cele. W krajach rozwijających się młodzi mają za zadanie budować społeczeństwo niejako od podstaw. Ich zadaniem jest eliminowanie negatywnych cech życia społecznego, takich jak terroryzm, przemoc, narkomania, konsumizm, nihilizm i tym podobne. W ich miejsce mają zaprowadzać ład i porządek, które zapewniłyby możliwość rozwoju obywateli¹¹⁶. W aktywności tej młodzi katolicy powinni korzystać z tradycyjnych dóbr kultury wybierając z niej to, co najlepsze i twórcze¹¹⁷. Mają oni za zadanie przeciwstawiać się postępującemu sekularyzmowi i hedonizmowi cechującym społeczeństwa konsumpcyjne. Służyć temu ma nie tylko "nowa ewangelizacja", lecz także zaangażowanie społeczne zorientowane na chrześcijaństwo¹¹⁸.

Istnieją możliwości apostołstwa młodzieży na płaszczyźnie wspólnoty Kościoła. Młodzi ludzie są przyszłością Kościoła nie tylko z tego względu, że kiedy dorosną w naturalny sposób zajmą miejsce swoich rodziców, lecz dlatego, że wnoszą oni wiele życia i nowości w życie Kościoła (por. ChL 47).

Zasadniczym terenem zaangażowania apostołskiego młodzieży pozostaje parafia. Młodzi powinni aktywnie włączać się w odnowę parafii wszędzie tam, gdzie tego wymaga sytuacja, nie zaś porzucanie jej¹¹⁹. Małe grupy i ruchy służą pełnemu i autentycznemu zaangażowaniu religijnemu i większemu otwarciu się na wspólnotę. Wspólnota taka jest wsparciem w działalności apostołskiej stanowiąc oparcie moralne dla młodych ludzi i ich zaplecze duchowe¹²⁰.

4. Starsi jako podmiot apostołstwa

Współczesne przemiany industrialno-urbanizacyjne prowadzą do spychania starszych¹²¹ na margines życia rodziny i społeczeństwa. Proces ten jest źródłem ich cierpienia, a zarazem duchowego zubożenia rodzinnego i społecznego (FC 27). W rodzinie chrześcijańskiej natomiast ludzie starsi wspólnoty biorą czynny udział w jej życiu jako świadkowie przeszłości i inspiratorzy mądrości dla młodych. Jednak w związku ze zmianą ich miejsca i roli we wspólnocie rodzinnej zobowiązani są oni do poszanowania autonomii nowej rodziny.

Ludzie starsi potrzebni są rodzinie również ze względu na apostołstwo. Ich starość jest darem zarówno dla samych starszych, jak i dla pozostałych członków rodziny, a nawet dla społeczeństwa. Jest to specyficzny charyzmat, który determinuje charakter apostołstwa tych członków rodziny. Jego specyfika i odrębność od innych charyzmatów jest dowodem różnorodności i komplementarności darów w "Kościele domowym" i powszechnym¹²².

Początek apostołskiej działalności ludzi starszych leży w samej ich obecności. Rola, jaką odegrali w przeżywaniu życia, wychowaniu i przekazaniu wiary skłania młodsze pokolenia do przyjęcia względem nich postawy wdzięczności i solidarności. Postawa taka wyraża się przez służbę gotową do zaparcia się siebie i poświęceń. Starość, zwłaszcza połączona z niedołęstwem i chorobą, może wyzwalać u członków rodziny niepoznawalne w innych sytuacjach postawy i przeżycia związane z chrześcijańską wizją miłości bliźniego. Starsi stają się przez swoją obecność apostołami chrześcijańskiej caritas, wyzwalając ją u swoich najbliższych¹²³.

Starsi są dla młodych ludzi źródłem życiowego doświadczenia i mądrości, oraz nauczycielami wiary. Apostołski wymiar posiada ich postawa oparta na żywej wierze. Ma ona duże znaczenie zwłaszcza wtedy, gdy w duchu wiary przeżywają ograniczenia i dolegliwości spowodowane wiekiem. Dają w ten sposób młodym wzór znoszenia przeciwności życiowych w łączności z Chrystusem cierpiącym¹²⁴.

Starsi stają się także nauczycielami wiary przez katechezę rodzinną popartą życiowym doświadczeniem. Takie świadectwo wiary przeżywanej indywidualnie posiada większą skuteczność oddziaływania niż pouczenia i napominania innych osób. Wiara starszych została już wypróbowana i ubogacona przez cierpliwość i miłość. Starość zmniejsza dynamizm ciała, nie może jednak osłabić dynamizmu ducha¹²⁵. Z tego też względu, jak zauważa Papież, starsi mogą dzielić się przenikniętymi wiarą ocenami dotyczącymi spraw i sytuacji w świecie. Potrafią także uzasadnić konieczność wzajemnej miłości międzyludzkiej i podzielić się przekonaniem

o Bożej miłości kierującej dziejami świata i człowieka¹²⁶.

Dobre zdrowie i kondycja społeczna wielu ludzi starszych pozwala im na zaangażowanie apostołskie w wspólnocie kościelnej. Mają oni wiele zdolności i różnorodnych możliwości, które mogą być spożytkowane dla dobra innych. Uprzywilejowanym terenem ich działalności jest parafia, jakkolwiek mogą też angażować się w dzieło apostołskie na innym terenie. Starsi mogą z powodzeniem oddawać się sprawom kultu, opiece nad chorymi i pomocy ubogim¹²⁷

Ci spośród starszych, którym siły nie pozwalają na aktywną działalność zewnętrzną, mogą rozwijać apostołstwo modlitwy. Swoją czas i modlitwę ofiarują oni z miłości do Boga. Coraz głębiej wnikają też w tajemnicę cierpienia i odkupieńczej ofiary Chrystusa, aby następnie dawać świadectwo odwagi i nadziei rodzącej się z niej wśród trudów i przeciwności. Mogą oni również ofiarować swe cierpienie w intencjach Kościoła i społeczności ludzkiej¹²⁸.

W działalności apostołskiej we wspólnocie rodzinnej i kościelnej ludzie starsi napotykać przeciwności. Ich źródłem mogą być ich dzieci, dla których ich obecność w domu jest niepożądanym ciężarem. Niechętny stosunek do starszych rodziców jest przyczyną zepchnięcia ich na margines życia rodzinnego i sprowadzenia ich do roli obserwatorów. Niekiedy nawet samodzielne dzieci umieszczają rodziców w placówkach opieki, poza domem rodzinnym, uniemożliwiając im tym samym jakikolwiek wpływ na życie religijne rodziny (por. FC 27; ChL 48)¹²⁹

Przeszkodę w działalności apostołskiej stanowi także duchowa słabość starszych. Wielu z nich osiąga wiek podeszły w duchowym oddaleniu od wiary, a wkraczanie w ten wiek nie tylko nie zbliża ich do Boga, ale wręcz oddala. Przez to coraz bardziej kurczowo starają się trzymać tego, co im jeszcze pozostało spośród spraw doczesnego świata. Dla wielu osób jesień życia oraz choroby i inne cierpienia są okazją do odejścia od Boga, ponieważ wiara związana była tylko z życiowym powodzeniem. Ci starsi niejako sami uniezdalniają siebie do prowadzenia działalności apostołskiej stając się jedynie przedmiotem apostołstwa innych¹³⁰.

Reasumując należy stwierdzić, że apostołska podmiotowość rodziny chrześcijańskiej ma swoje ważne źródło w sakramencie małżeństwa, który implikuje je nie tylko u małżonków, którzy go przyjęli, lecz również rozciąga się na wszystkich członków rodziny. Rodzina chrześcijańska realizuje apostołstwo uczestnicząc w wypełnianiu wszystkich funkcji Kościoła: nauczycielskiej, kapłańskiej i królewskiej. Z tego też względu rodzina nazywana jest "Kościołem domowym" Terenem apostołstwa rodziny jest ona sama, wspólnota kościelna i cała rodzina ludzka, zwłaszcza najbliższe otoczenie rodziny. Formy, metody i cele apostołstwa są różne u poszczególnych członków rodziny i związane są z ich specyficznym miejscem i rolą w rodzinie oraz społeczności kościelnej i ludzkiej.

PRZYPISY:

¹ E. Weron. *Apostołska funkcja rodziny chrześcijańskiej*. HD 48 (1979) nr 2, s. 133.

² Jan Paweł II. *Homilia "Niech wasze rodziny będą «kościółkami domowymi»"* (Lima 3. 02. 1985), w: OR 6 (1985) nr 3, s. 22-23.

³ Por. K. Wojacek. *Kształtowanie katolickiej koncepcji małżeństwa w Diecezjalnym Studium Rodziny. Studium pastoralne*. Opole 1997, s. 66.

- ⁴ Jan Paweł II. Homilia „Zadania ewangelizacyjne Kościoła domowego” (Cali 4. 07. 1986), w: OR 7 (1986) nr 7, s. 18-19.
- ⁵ Orędzie Papieża Jana Pawła II na Światowy Dzień Misji (1994) r. „Rodzina uczestniczy w życiu i misji Kościoła” (22. 05. 1994), w: OR 15 (1994) nr 8, s. 6.
- ⁶ A. Liskowacka. Rodzina chrześcijańska w życiu i posłannictwie Kościoła w świetle Adhortacji apostołskiej Jana Pawła II „Familiaris consortio”. W: Ewangelizacja wspólnoty małżeńskiej i rodzinnej. Program duszpasterski na rok 1993/94. Red. E. Szczotok, A. Liskowacka. Katowice 1993, s. 296-297.
- ⁷ Jan Paweł II. Przemówienie „Uczyńcie z waszych domów miejsce wiary chrześcijańskiej” (Rzym 25. 03. 1984), w: OR 5 (1984) nr 7, s. 14.
- ⁸ K. Wojtyła. Rodzicielstwo a „communio personarum”. AK 67 (1975 z. 1, s. 17-31.
- ⁹ T. Sikorski. Rodzina jako źródło kształtowania człowieka. Od myśli Karola Wojtyły do nauczania Jana Pawła II. W: Spojrzenia na współczesną rodzinę w Polsce. Red. A. Podsiad, A. Szafrąska. Warszawa 1986), s. 361.
- ¹⁰ K. Wojtyła. Miłość i odpowiedzialność. Studium etyczne. Lublin 1960, s. 12.
- ¹¹ Katecheza jest to „całość wysiłków podejmowanych w Kościele dla powoływania uczniów i dla pomagania ludziom w uwierzeniu, że Jezus Chrystus jest Synem Bożym, aby przez wiarę mieli życie w imię Jego, aby ich wychowywać i uczyć tego życia, budując w ten sposób Ciało Chrystusa” - CT 1. Tak rozumiane pojęcie katechezy jest węższe zakresowo od pojęcia apostołstwa i zawiera się w nim.
- ¹² S. Wójcik. Ku odnowie rodziny chrześcijańskiej. HD 50 (1981) nr 1, s. 22-26.
- ¹³ Jan Paweł II. Homilia „Kościół liczy na wasze świadectwo” (N'Djamena 1. 02. 1990), w: OR 11 (1990) nr 4, s. 25-26.
- ¹⁴ A. Bławat Apostolat i rodzina dzisiaj. CTh 51 (1981) f. 3, s. 143.
- ¹⁵ Matka Teresa z Kalkuty. „Dajcie nam świętych kapłanów”. W: Zadania rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym. Synod biskupów 1980. Red. A. Szafrąska. Warszawa 1986), s. 57-62.
- ¹⁶ Obok wyróżnionych przez Papieża terenów ewangelizacji wyróżnia się jeszcze środowisko. Nie pokrywa się ono ani nie zawiera w parafii. Rozumiane jest ono jako suma różnych środowisk: zamieszkania, pracy, odpoczynku, nauki itp. Ewangelizacja w tak rozumianym środowisku jest także obowiązkiem rodziny. Zawiera się ona w apostołstwie, które Jan Paweł II nazywa „aż po krańce ziemi” (zob. FC 54). Por. J. Kłysa. Rodzina katolicka i środowisko jako teren apostołstwa świeckich. W: Ewangelizacja wspólnoty małżeńskiej i rodzinnej, s. 327-337.
- ¹⁷ A. Potocki. Rodzina a parafia. W: Ewangelizacja wspólnoty małżeńskiej i rodzinnej. j. w., s. 316-325. Przykładem apostołstwa rodzin na terenie parafii są wspólnoty rodzin. Ich celem jest wzajemna pomoc w pogłębianiu życia religijnego. Por. B. Mierzwiński. Wspólnoty rodzin - znakiem czasu. AK 87 (1995) z. 2, s. 227-241.
- ¹⁸ Kardynał Karol Wojtyła pisał, że „rodzina posiada strukturę społeczeństwa”. Zob. K. Wojtyła. Miłość i odpowiedzialność., s. 165.
- ¹⁹ Jan Paweł II. Homilia „Głoście Ewangelię wszystkiemu stworzeniu” (Uppsala 9. 06. 1989), w: OR 10 (1989) nr 9, s. 27-28.
- ²⁰ Tenże. Homilia „Świadomie współpracujcie z działaniem Stwórcy” (Rzym 9. 09. 1983), w: OR 4 (1983) nr 9, s. 24.
- ²¹ Tenże. Przemówienie „Życie małżeńskie i rodzinne dzisiaj” (Sainte-Anne d«Auray 20. 09. 1996), w: OR 17 (1996) nr 11-12, s. 26.
- ²² Cz. Murawski. Eucharystia źródłem małżeństwa chrześcijańskiego. W: Ewangelizacja wspólnoty małżeńskiej i rodzinnej, s. 241-245.
- ²³ Jan Paweł II. Przemówienie „«Gdybyś знаła dar Boży»” (Rzym 23. 09. 1982), w: OR 3 (1982) nr 10, s. 21.
- ²⁴ Tenże. Homilia „Kościół potrzebuje rodziny, ażeby światu przywrócić nadzieję” (Val-

- paraiso 2. 04. 1987), w: OR 8 (1987) nr 4, s. 19.
- ²⁵ Tenże. Homilia „Bądźcie rodziną według planu Boga” (Lubango 5. 06. 1992), w: OR 13 (1992) nr 8-9, s. 28-29.
- ²⁶ Tenże. Homilia „Przymierze pomiędzy pracą i rodziną” (Avezzano 24. 03. 1985), w: OR 6 (1985) nr 3, s. 7; Por. GS 17; LE 19.
- ²⁷ Tenże. Homilia „Ewangelizacja rodziny przez rodzinę” (Rzym 6. 06. 1993), w: OR 14 (1993) nr 8-9, s. 29-31.
- ²⁸ Orędzie Papieża Jana Pawła II na XXVII Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 1994) r. „Rodzina źródłem pokoju dla ludzkości” (8. 12. 1993), w: OR 15 (1994) nr 1, s. 6.
- ²⁹ Zastrzegając, że pojęcie „cywilizacji miłości” ma sens nie polityczny, lecz humanistyczny, Jan Paweł II pisze, że „cywilizacja należy do dziejów człowieka, odpowiadając jego duchowości oraz moralności: stworzony na obraz i podobieństwo Boże człowiek otrzymał świat z rąk Stwórcy z zadaniem, by tworzył go na swój obraz i podobieństwo. W spełnianiu tego zadania odnajduje swe źródło cywilizacja, to znaczy ostatecznie «humanizacja świata». Jest więc raczej cywilizacja tym samym co «kultura». Można by więc powiedzieć: «kultura miłości». - GS 13.
- ³⁰ Por. Bławat. Jana Pawła II List do Rodzin, s. 141-142.
- ³¹ Jan Paweł II. Przemówienie „Apostolstwo małżonków i rodziców” (Rzym 3. 08. 1994), w: OR 15 (1994) nr 11, s. 33.
- ³² Tenże. Homilia „Miłość wierna i uczciwa aż do śmierci” (Cordoba 8. 04. 1987), w: OR 8 (1987) nr 3, s. 20; M. -J. , P. Verecruysse. Uświęcenie przez małżeństwo. W: Zadania rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym, s. 91-93.
- ³³ Jan Paweł II. Homilia „Trzeba, by głos Indii sprzymierzył się z głosem Kościoła” (Bombaj 9. 02. 1986), w: OR 7 (1986) nr 2, s. 27-28. Por. także EA 80-83 oraz, s. Podlach. O wspólnotowość życia religijno-moralnego w małżeństwie. W: Spojrzenia na współczesną rodzinę w Polsce, s. 65.
- ³⁴ Zob. Jan Paweł II. Przemówienie „Apostolstwo małżonków i rodziców”, s. 33.
- ³⁵ C. Murawski. Eucharystia źródłem małżeństwa chrześcijańskiego. W: Ewangelizacja wspólnoty małżeńskiej i rodzinnej, s. 245.
- ³⁶ J. Śledzianowski. Małżeństwo a sakrament pokuty. W: Ewangelizacja wspólnoty małżeńskiej i rodzinnej, s. 252-254.
- ³⁷ F. Adamski. Duchowość życia małżeńsko-rodzinnego. W: Miłość - małżeństwo - rodzina, s. 195-197.
- ³⁸ Por. Adamski, s. 197-199.
- ³⁹ Jan Paweł II. Przemówienie „Apostolstwo małżonków i rodziców”, s. 33.
- ⁴⁰ Tenże. Przemówienie „Apostolstwo małżonków i rodziców”, s. 33.
- ⁴¹ Tenże. Przemówienie „Odpowiedzialność za miłość i za życie” (Rzym 14. 12. 1990), w: OR 11 (1990) nr 10, s. 19.
- ⁴² K. Wojtyła. Miłość i odpowiedzialność j. w., s. 165.
- ⁴³ T. Klimski. Małżeństwo i rodzina według książki Karola Wojtyły „Miłość i odpowiedzialność” W: Spojrzenia na współczesną rodzinę w Polsce, s. 354-355.
- ⁴⁴ Jan Paweł II. Homilia „Rodzina uprzywilejowanym miejscem wychowania człowieka” (Gorycja 2. 03. 1992), w: OR 13 (1992) nr 2, s. 20.
- ⁴⁵ P. Poręba. Wychowanie religijne w rodzinie. W: Miłość - małżeństwo - rodzina, s. 418.
- ⁴⁶ Jan Paweł II. Homilia „Tam, gdzie osłabiona jest rodzina, zagrożona jest przyszłość społeczeństwa” (Bamenda 12. 08. 1985), w: OR 6 (1985) nr 9, s. 9.
- ⁴⁷ Tenże. Przemówienie „Misja przekazywania życia” (Rzym 11. 12. 1992), w: OR 14 (1993) nr 3, s. 45.
- ⁴⁸ Tenże. Przemówienie „Odpowiedzialne rodzicielstwo” (Rzym 10. 01. 1992), w: OR 13 (1992) nr 2, s. 20-21; FC 33; Por. J. Massalska. Cnota czystości w „Familiaris consortio” W: Wychowanie do miłości. Red. K. Majdański. Warszawa 1987), s. 148.

- ⁴⁹ Por. Poręba, s. 418-419.
- ⁵⁰ J. Hermans. Wychowanie liturgiczne a mistagogia w rodzinie. W: Ewangelizacja wspólnoty małżeńskiej i rodzinnej, s. 349-361.
- ⁵¹ J. R. Szytchmiller. Rodzicielski obowiązek wychowania dzieci do życia eucharystycznego. „Katecheta” 32 (1988) nr 1, s. 19.
- ⁵² Por. KPK kan. 774 par. 2.
- ⁵³ Por. KPK kan. 916; 989; FC 57; J. Charytański. Wychowanie eucharystyczne po I Komunii św. „Katecheta” 32 (1988) nr 1, s. 23-26.
- ⁵⁴ Jan Paweł II. Homilia „Rodzina uprzywilejowanym miejscem wychowania człowieka”, s. 19-20.
- ⁵⁵ Religijność rodziców i ich zaangażowanie w wychowanie religijne swoich dzieci jest wprost proporcjonalne do religijności dzieci. Największy wpływ na rozwój religijności dzieci mają wspólne praktyki religijne, takie jak uczestnictwo we Mszy św. i modlitwa rodzinna, a mniejsze rozmowy na temat wiary. Charakterystyczny dla rzeczywistości polskiej jest fakt, że rodzice coraz mniej czasu i wysiłku wkładają w religijne wychowanie dzieci w miarę ich dorastania, co stoi w opozycji do postulatów papieskich. Zob. M. Strzelec. Wpływ rodziny na religijność dzieci. „Katecheta” 40 (1996) nr 1, s. 12-17.
- ⁵⁶ Obraz przekładania Ewangelii na działanie w konkretnych warunkach jest decydujący przy wyborze postaw życiowych. Obraz rodziców i ich religijności odgrywa znaczącą rolę w tworzeniu obrazu siebie i własnej religijności przez dzieci. Zob. R. Kunicki. Znaczenie rodziny w religijnym wychowaniu dzieci. HD 47 (1978) nr 4, s. 260-264.
- ⁵⁷ Jan Paweł II. Homilia „Rodzina uprzywilejowanym miejscem wychowania człowieka”, s. 20; Por. J. Mariański. Wychowanie moralne w rodzinie. HD 51 (1982) nr 2, s. 123-125.
- ⁵⁸ Por. Jan Paweł II. Homilia „Wielki spór świata ze Stwórcą o rodzinę” (Rzym 25. 03. 1984), w: OR 5 (1984) nr 3, s. 32.
- ⁵⁹ Tenże. Homilia „Praca nad pracą w odniesieniu do praw i wymagań życia rodzinnego” (Szczecin 11. 06. 1987), w: OR 8 (1987) nr 5, s. 25-26.
- ⁶⁰ Tenże. Przemówienie „Rola kobiet w ocaleniu ludu” (Rzym 27. 03. 1996), w: OR 17 (1996) nr 6, s. 36-38; Tenże. Przemówienie „Kobiety, które towarzyszyły Jezusowi” (Rzym 16. 08. 1987), w: OR 8 (1987) nr 8, s. 11; Tenże. Przemówienie „Kobiety we wspólnocie Kościoła” (Castel Gandolfo 3. 09. 1995), w: OR 16 (1995) nr 11-12, s. 52. Por. H. Wistuba. Kobieta w Kościele i w świecie. AK 82:1990 z. 3, s. 407-417.
- ⁶¹ Por. FC 22-24; ChL 49-52; Jan Paweł II. Przemówienie „Udział kobiet w działalności gospodarczej” (Castel Gandolfo 20. 08. 1995), w: OR 16 (1995) nr 11-12, s. 51; Tenże. Przemówienie „Kobieta w życiu publicznym” (Castel Gandolfo 27. 08. 1995) j. w., s. 51-52. Por. także M. Braun-Gałkowska. Nauka Jana Pawła II o kobietach. Warszawa 1989), s. 10-15.
- ⁶² W ten sposób, poprzez apostołskie zaangażowanie w rodzinie, kobieta staje się apostołem życia publicznego. Zob. w: Oрудzie Papieża Jana Pawła II na XXVIII Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 1995) roku „Kobieta wychowawczynią do życia w pokoju” (8. 12. 1994), w: OR 16 (1995) nr 1, s. 8-10; List Ojca Świętego Jana Pawła II do Kobiet (29. 06. 1995), w: OR 16 (1995) nr 8-9, s. 20. Por. K. Wójtowicz. Kobieta - partnerka w Kościele. HD 54 (1985) nr 2, s. 142-144.
- ⁶³ Jan Paweł II. Homilia „Godność człowieka, godność pracy, godność rodziny” (Terni 19. 03. 1981), w: OR 2 (1981) nr 3, s. 4-5. Ten pogląd Papieża dzielą także nauki szczegółowe. Por. M. Wolicki. Podstawowe koncepcje i rodzaje ról ojca w rodzinie. HD 51 (1982) nr 4, s. 284-288; Tenże. Główne modele ojca rodziny. „Katecheta” 29 (1985) nr 1, s. 51-61; Tenże. Ojciec a zaburzenia życia psychicznego u dzieci. „Katecheta” 31 (1987) nr 2, s. 52-57; B. Mierzwiński. Rola ojca w rodzinie. Com 26 (1986) nr 6, s. 56-73.
- ⁶⁴ Jan Paweł II. Homilia „Rodzina uprzywilejowanym miejscem wychowania człowieka”, s. 19-20.

- ⁶⁵Tenże. Homilia „Podstawowy problem ludzkiego życia - zbawienie” (Lizbona 14. 05. 1982), w: OR 3 (1982) nr 5, s. 14.
- ⁶⁶Orędzie Papieża Jana Pawła II na XXIX Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 1996) roku „Zapewnijmy dzieciom przyszłość w pokoju” (8. 12. 1995), w: OR 17 (1996) nr 1, s. 4-5.
- ⁶⁷Jan Paweł II. Przemówienie „Dzieci w sercu Kościoła”, s. 36.
- ⁶⁸Tamże.
- ⁶⁹TPG [2].
- ⁷⁰Jan Paweł II. Przemówienie „Niech życie nasze będzie świętem” (Innsbruck 27. 06. 1988), w: OR 9 (1988) nr 8, s. 26.
- ⁷¹TPG [3].
- ⁷²Papież Jan Paweł II powołuje się na przykład świętych: Agnieszki, Agaty, Tarsycjusza, Bernadetty, dzieci z La Salette i Fatimy. Zob. tamże; Por. Jan Paweł II. Przemówienie „Niech życie wasze będzie świętem”, s. 26.
- ⁷³Tenże. Przemówienie „Jesteście moimi małymi - wielkimi współpracownikami” (Cali 4. 07. 1986), w: OR 7 (1986) nr 7, s. 19.
- ⁷⁴Orędzie Papieża Jana Pawła II na XXIX Światowy Dzień Pokoju 1 stycznia 1996) roku., s. 6.
- ⁷⁵Jan Paweł II. Przemówienie do upośledzonych, ich rodziców i opiekunów (Rosewell [Edynburg] 1. 06. 1982), w: OR 3 (1982) nr 10, s. 28.
- ⁷⁶TPG [4].
- ⁷⁷Jan Paweł II. Przemówienie „Dzieci w sercu Kościoła”, s. 36.
- ⁷⁸Jan Paweł II uważa, że „«młody» to znaczy człowiek, który w szczególnej mierze, decydującej mierze «siebie tworzy». Nie znaczy to, że człowiek nie tworzy siebie przez całe życie [...]. Jednakże młodość jest okresem szczególnie pod tym względem ważnym, bogatym i decydującym”. Zob. Ojciec Święty odpowiada na pytania młodych (Paryż 1. 06. 1980), w: OR 1 (1980) nr 7, s. 14.
- ⁷⁹Tenże. Przemówienie „Powiedz nam, jak żyć zgodnie z wiarą” (Rose Hill 15. 10. 1989), w: OR 10 (1989) nr 12, s. 26.
- ⁸⁰Tenże. Przemówienie „Kościół młodych” (Rzym 31. 08. 1994), w: OR 15 (1994) nr 11, s. 37.
- ⁸¹Tenże. Przemówienie „Powiedz nam, jak żyć zgodnie z wiarą”, s. 26.
- ⁸²Tenże. Homilia „Dom wszystkich ludzi i wszystkich rodzin” (Loreto 10. 09. 1995), w: OR 16 (1995) nr 11-12, s. 37-39.
- ⁸³Tamże.
- ⁸⁴Jan Paweł II. Przemówienie „Znak Kościoła pielgrzymującego drogami dziejów” (Santiago de Compostela 19. 08. 1989), w: OR 7 (1989) nr 8, s. 16-17.
- ⁸⁵Tenże. Przemówienie „Czas decyzji, czas przyjęcia Chrystusa” (Auckland 22. 11. 1986), w: OR 8 (1987) nr 1, s. 24.
- ⁸⁶Tenże. Przemówienie „Będziecie światłem wśród mroków, jeśli oświeci was Chrystus” (Bogota 2. 07. 1986), w: OR 7 (1986) nr 7, s. 11-12.
- ⁸⁷Orędzie Jana Pawła II na XI Światowy Dzień Młodzieży (26. 11. 1995), w: OR 17 (1996) nr 2, s. 8-10; Orędzie Jana Pawła II do młodzieży całego świata z okazji Światowego Dnia Młodzieży (30. 11. 1986), w: OR 7 (1986) nr 11-12, s. 13; Tenże. Homilia podczas inauguracji Międzynarodowego Centrum Młodzieżowego „S. Lorenzo” (Rzym 13. 03. 1983), w: OR 4 (1983) nr 3, s. 14.
- ⁸⁸Tenże. Homilia „Bądźcie znakiem nadziei dla Kościoła i świata” (Manila 15. 01. 1995), w: OR 16 (1995) nr 3, s. 20-23.
- ⁸⁹Tenże. Homilia „Miłość, która przemienia i buduje” (Seul 7. 10. 1984), w: OR 5 (1984) nr 10, s. 8-9.
- ⁹⁰Tenże. Przemówienie „Jezus Chrystus - naszą drogą” (10. 09. 1983), w: OR 4 (1983) nr 9, s. 6; Papieskie Orędzie do młodych całego świata na IV Światowy Dzień Młodzieży 1989) „Jezus Chrystus naszą Drogą, Prawdą i Życiem” (27. 11. 1988), w: OR 9

- (1988) nr 12, s. 3; Jan Paweł II. Przemówienie „Droga, Prawda, Życie” (Santiago de Compostela 19. 08. 1989), w: OR 10 (1989) nr 8, s. 18-20.
- ⁹¹ Orędzie do młodych całego świata z okazji V Światowego dnia Młodości (26. 11. 1989), w: OR 10 (1989) nr 10-11, s. 32; Jan Paweł II. Przemówienie „Trwajcie w wierze, nadziei i miłości” (Postojna 18. 05. 1996), w: OR 17 (1996) nr 7-8, s. 11-13.
- ⁹² Tenże. Przemówienie „Wierzymy w Boga, wielbimy Boga, szukamy Boga” (Casablanca 19. 08. 1985), w: OR 6 (1985) nr 11/2, s. 15-16; Tenże. Przemówienie „Bóg mówi po to, ażeby Go słuchano” (Werona 17. 04. 1988), w: OR 9 (1988) nr 5, s. 13-14.
- ⁹³ Tenże. Homilia „Posłannictwo młodzieży w Kościele i świecie” (Denver 14. 08. 1993), w: OR 14 (1993) nr 11, s. 25-27.
- ⁹⁴ Tenże. Homilia „Być świadkiem Chrystusa znaczy nieść światło w ciemnościach, pomoc, solidarność, miłość do człowieka” (Abruzja 9. 08. 1986), w: OR 7 (1986) nr 8, s. 12-13.
- ⁹⁵ Tenże. Przemówienie „Prawda, sprawiedliwość, pokój, wiara” (Seul 6. 05. 1984), w: OR 5 (1984) nr 5, s. 26-27.
- ⁹⁶ Orędzie Ojca Świętego Jana Pawła II na IX i X Światowy Dzień Młodości (21. 11. 1993), w: OR 15 (1994) nr 2, s. 4-5.
- ⁹⁷ Jan Paweł II. Przemówienie „Chrystus was potrzebuje” (San Jose 3. 03. 1983), w: OR 4 (1983) nr 3, s. 25; Por. R. Podpora. Pytania młodzieży w katechezie Jana Pawła II. „Katecheta” 38 (1994) nr 1, s. 25-29.
- ⁹⁸ Jan Paweł II. Przemówienie „Chcę mówić wam o świetle Chrystusa” (Montreal 11. 09. 1984), w: OR 5 (1984) nr 9, s. 17-18.
- ⁹⁹ Tenże. Homilia „Z Chrystusem jesteście silni” (San Juan de los Lagos 8. 05. 1990), w: OR 11 (1990) nr 6, s. 9-10.
- ¹⁰⁰ „Oświeceni słowem i umocnieni chlebem Eucharystii, jesteście powołani, drodzy młodzi, by być wiarygodnymi świadkami Ewangelii Chrystusowej, która wszystko odnawia”. - Orędzie Papieża Jana Pawła II na Światowy Dzień Młodości 1997 (Castel Gandolfo 15. 08. 1996), w: OR 17 (1996) nr 10, s. 6.
- ¹⁰¹ „Pragnę, aby ten obowiązek szczególnie leżał wam na sercu. Sportowiec, który zaniedbuje treningi wystawia się na ryzyko utraty sprawności. Wy na ryzyko wystawiacie pogłębianie wiary, jeśli zaniedbujecie niedzielne spotkanie z Jezusem Chrystusem”. - Jan Paweł II. „Odpowiedź Jezusa” (Schaan Dux 8. 09. 1985), w: OR 6 (1985) nr 11/2, s. 5.
- ¹⁰² Tene. Przemówienie „Wy, którzy odkryliście prawdę, czuwajcie” (Rzym 21. 06. 1980), w: OR 1 (1980) nr 6, s. 13.
- ¹⁰³ Tenże. „«Chodź ze Mną zbawiać świat»” (Manila 13. 01. 1995), w: OR 16 (1995) nr 3, s. 13.
- ¹⁰⁴ Tenże. „Kościół musi czuwać i modlić się” (Rzym 9. 04. 1992), w: OR 13 (1992) nr 6, s. 4-5.
- ¹⁰⁵ Tenże. „Modlitwa, której nauczył nas Chrystus” (Ołomuniec 21. 05. 1995), w: OR 16 (1995) nr 7, s. 19-20; Por. w: Orędzie Ojca Świętego Jana Pawła II z okazji VIII Światowego Dnia Młodości 1993 r. (15. 08. 1992), w: OR 13 (1992) nr 10, s. 8-9.
- ¹⁰⁶ Jan Paweł II. Przemówienie „Program ośmiu błogosławieństw” (Lima 2. 02. 1985), w: OR 6 (1985) nr 3, s. 18-19.
- ¹⁰⁷ Tenże. Przemówienie „Jako apostołowie nowej ewangelizacji budujecie cywilizację miłości” (Buenos Aires 11. 04. 1987), w: OR 8 (1987) nr 6, s. 27-28.
- ¹⁰⁸ Tenże. Przemówienie „Chrystus nadzieją, która nie zawodzi” (Denver 14. 08. 1993), w: OR 14 (1993) nr 11, s. 30-31.
- ¹⁰⁹ Tenże. Przemówienie „Sens życia polega na dawaniu” (Vadstena 10. 06. 1989), w: OR 10 (1989) nr 9, s. 29-30.
- ¹¹⁰ Tenże. Przemówienie „Być wielkim - to znaczy służyć” (Santiago de Compostela 20. 08. 1989), w: OR 10 (1989) nr 8, s. 20-22.
- ¹¹¹ Tenże. „Otrzymujecie dar Ducha - ażeby «przerastać siebie» i przekształcać świat” (Bolonia 18. 04. 1982), w: OR 3 (1982) nr 5, s. 23-24.
- ¹¹² Tenże. „Nie pozwólcie, aby niszczone waszą przyszłość” (Asuncion 18. 05. 1988),

- w: OR 9 (1988) nr 6, s. 25-26; Tenże. Homilia „W waszych rękach znajduje się orędzie Ewangelii życia” (Denver 15. 08. 1993), w: OR 14 (1993) nr 11, s. 32-33.
- ¹¹³ Tenże. „W Lourdes uczymy się, na czym polega miłość życia” (Lourdes 15. 08. 1983), w: OR 4 (1983) nr 7-8, s. 10-11. Por. A. Drozdek. Młodzież w działalności charytatywnej. W: W trosce o niepełnosprawnych. Łódź-Warszawa 1981), s. 207-212; A. Lossow. Wprowadzenie młodzieży do miłości czynnej wśród chorych i ludzi sędziwych. W: W trosce, s. 213-221.
- ¹¹⁴ Jan Paweł II. „Z Chrystusem sprawicie, że kraj wasz pójdzie w nowym kierunku” (Santiago de Chile 2. 04. 1987), w: OR 8 (1987) nr 4, s. 22-23; Por. Tenże. Przemówienie „Postępujcie na swej drodze jako ludzie radośni” (Salzburg 26. 06. 1988), w: OR 9 (1988) nr 8, s. 21.
- ¹¹⁵ Papież Jan Paweł II kreśli model dobrego obywatela-katolika: „Dobry chrześcijanin jest również dobrym obywatelem. Musicie kochać wasz kraj, strzec jego praw, szanować waszych przywódców i płacić podatki. Jesteście wezwani do podjęcia właściwych obowiązków w życiu politycznym, społecznym, ekonomicznym i kulturalnym. ” -Tenże. „Budowa społeczeństwa opartego na braterstwie” (Onitsha 13. 02. 1982), w: OR 3 (1982) nr 2, s. 5.
- ¹¹⁶ Tenże. Przemówienie „Pomóżcie budować społeczeństwo nowe” (Monza 21. 05. 1983), w: OR 4 (1983) nr 5-6, s. 14-15.
- ¹¹⁷ Tenże. Przemówienie do studentów Wybrzeża Kości Słoniowej (Yamoussoukro 11. 05. 1980), w: OR 1 (1980) nr 6, s. 21.
- ¹¹⁸ Tenże. Przemówienie „Budujcie dom lepszej przyszłości” (Opactwo Echternach 16. 05. 1985), w: OR 6 (1985) nr 8/1, s. 26-27
- ¹¹⁹ Ojciec Święty odpowiada na pytania młodych (Rzym 30. 12. 1982)), w: OR 4 (1983) nr 1, s. 20.
- ¹²⁰ Jan Paweł II. Przemówienie „Program nadziei” (18. 05. 1985)), w: OR 6 (1985) nr 11/2, s. 28-29; Tenże. Przemówienie „Misja i odpowiedzialność” (Antananarivo 29. 04. 1989), w: OR 10 (1989) nr 4, s. 11-12.
- ¹²¹ Starszymi członkami rodziny są najczęściej dziadkowie. Fakt, że zostają nimi ludzie w wieku około 50 lat oraz systematycznie obniżany wiek emerytalny sprawia, że ludzie ci nie zasługują na miano ludzi starych. - L. Dyczewski. Rodzice jako dziadkowie. W: Miłość - małżeństwo - rodzina., s. 512-515. Papież Jan Paweł II nie nazywa tych członków rodziny „starymi”, lecz „starszymi”. - ChL 48.
- ¹²² Jan Paweł II. Przemówienie „Cenna rola osób starszych w Kościele” (Rzym 7. 09. 1994), w: OR 15 (1994) nr 11, s. 39.
- ¹²³ Tenże. Przemówienie „Także i wy nas obdarzacie” (Wiedeń 11. 09. 1983), w: OR 4 (1983) nr 9, s. 10.
- ¹²⁴ Tenże. Przemówienie „Tylko od Niego możemy otrzymać odpowiedź” (Callao 4. 02. 1985), w: OR 6 (1985) nr 3, s. 24.
- ¹²⁵ Tenże. Przemówienie „Chrześcijański sens cierpienia i starości” (Onitsha 13. 02. 1982), w: OR 3 (1982) nr 2, s. 5.
- ¹²⁶ Tenże. Przemówienie „Cenna rola osób starszych w Kościele”, s. 39; E. , C. Rendu. Jesień życia. W: Zadania rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym., s. 127-128.
- ¹²⁷ Tenże. Przemówienie „Cenna rola osób starszych w Kościele”, s. 39; Por. T. Pietrzyk. Ludzie starsi wiekiem w Kościele. HD 49 (1980) nr 4, s. 299-300.
- ¹²⁸ Jan Paweł II. Przemówienie „Cenna rola osób starszych w Kościele”, s. 39.
- ¹²⁹ Tenże. Przemówienie „Także i wy nas obdarzacie”, s. 10.
- ¹³⁰ Tenże. Przemówienie „Cenna rola osób starszych w Kościele”, s. 39.